

Өксикбаев Избасар Бахтиярұлы – аға оқытушы, Спорттық пәндер әдістемесі кафедрасы, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Қазақстан. E-mail: izbasar.baxtiyaruly@mail.ru

Жарылқапова Айжан Шырынхановна – әдіскер, «Қарлығаш» балабақшасы, Қазақстан Республикасы Президенті Іс басқармасының медициналық орталығы, Қазақстан. E-mail: aijan_01_85@list.ru

Сведения об авторах:

Сахыбаева Айгуль Темирғалиевна – автор для корреспонденции, PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: Maierkew@mail.ru

Аймағанбетова Ольга Хабижановна – доктор психологических наук, профессор кафедры общей и прикладной психологии, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: alnara25@mail.ru

Хазратова Нигора Викторовна – доктор психологических наук, профессор кафедры клинической, педагогической и психологии развития, Вармийско-Мазурский университет, Ольштын, Польша. E-mail: nigora.khazratova@uwm.edu.pl

Есмахай Ербол Сейтуллаұлы – старший преподаватель кафедры методики спортивных дисциплин, Таразский университет имени М.Х. Дулати, Казахстан. E-mail: erbolesmahai94@gmail.com

Өксикбаев Избасар Бахтиярұлы – старший преподаватель кафедры методики спортивных дисциплин, Таразский университет имени М.Х. Дулати, Казахстан. E-mail: izbasar.baxtiyaruly@mail.ru

Жарылқапова Айжан Шырынхановна – методист детского сада «Қарлығаш» Медицинского центра Управления делами Президента Республики Казахстан, Казахстан. E-mail: aijan_01_85@list.ru

Information about the authors:

Sakhybayeva Aigul Temirgalievna – corresponding author, PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: Maierkew@mail.ru

Aimaganbetova Olga Khabizhanovna – Doctor of Psychological Sciences, Professor of the Department of General and Applied Psychology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: alnara25@mail.ru

Khazratova Nigora Viktorovna – Doctor of Psychological Sciences, Professor of the Department of Clinical, Educational and Developmental Psychology, University of Warmia and Mazury, Olsztyn, Poland. E-mail: nigora.khazratova@uwm.edu.pl

Yesmakhay Yerbol Seipullayevich – Senior Lecturer of the Department of Methods of Sports Disciplines, M.H. Dulaty Taraz University, Kazakhstan. E-mail: erbolesmahai94@gmail.com

Oksikbayev Izbasar Bakhtiyaruly – Senior Lecturer of the Department of Methods of Sports Disciplines, M.H. Dulaty Taraz University, Kazakhstan. E-mail: izbasar.baxtiyaruly@mail.ru

Zharylkopova Aizhan Shyrynkanovna – Methodologist of the “Karlygash” Kindergarten, Medical Center of the Administrative Office of the President of the Republic of Kazakhstan, Kazakhstan. E-mail: aijan_01_85@list.ru

FTAMP 159.99

<https://doi.org/10.51889/2959-5967.2026.86.1.024>

Акімжанова Ж.Б. ¹, Ниембаева Г.Б. *¹

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университеті

*e-mail: mika-argin@mail.ru

ОТБАСЫЛЫҚ ҚАҚТЫҒЫСТАРДЫҢ ЖАСӨСПІРІМ ТҰЛҒАСЫНЫҢ ДАМУЫНА ӘСЕРІ: КОНСТРУКТИВТІ ЖӘНЕ ДЕСТРУКТИВТІ МОДЕЛЬДЕР

Аңдатпа

Мақала жасөспірімдер тұлғасының маңызды факторы ретінде отбасылық қақтығыстарды талдауға арналған. Теориялық бөлімде қақтығыстың өзара әрекеттесу сипатына байланысты психологиялық бейімделудің көзі де, даму ресурсы да бола алатын отбасы ішіндегі қақтығыстардың қосарланған сипаты негізделген. Тіркеме теориясының, элеуметтік оқытудың және мәдени-тарихи көзқарастың ережелеріне сүйене отырып, отбасылық қақтығыстардың деструктивті және конструктивті модельдері бөлініп, олардың жасөспірімнің эмоционалды-тұлғалық саласына әсер ету механизмдері ашылды. Эмпирикалық зерттеу 13-16 жас аралығындағы 120 жасөспірімнің үлгісінде жүргізілді. Отбасылық тәрбие стилін диагностикалау әдістері (Э. Г. Эйдемиллер, В. В. Юстицкис), отбасылық қақтығыстар шкаласы, өзін-өзі бағалау, тұлғалық мазасыздық және эмоционалды

интеллект сауалнамалары қолданылды. Статистикалық деректерді өңдеу сипаттамалық статистиканы, студенттің t-критерийін және корреляциялық талдауды қамтыды. Зерттеу нәтижелері деструктивті отбасылық қақтығыстар жасөспірімдердің мазасыздық деңгейінің жоғарылауымен, өзін-өзі бағалаудың төмендеуімен және эмоционалды тұрақсыздығымен статистикалық тұрғыдан маңызды екенін көрсетті. Сонымен қатар, конструктивті қақтығыстар эмоционалды интеллекттің, әлеуметтік бейімделудің және автономияның жоғары деңгейімен байланысты. Отбасының ата-аналық құзыреттілігі мен эмоционалды климаты қақтығыстың жасөспірім тұлғасына әсер ету векторын анықтайтын медиаторлық функцияны орындайтыны анықталды. Нәтижелер сындарлы отбасылық қақтығыстардың даму әлеуетін растайды және жасөспірім кезіндегі отбасыларға психологиялық қолдау көрсету қажеттілігін көрсетеді.

Түйін сөздер: жасөспірім, отбасылық қақтығыстар, тұлғалық даму, деструктивті және конструктивті модельдер, эмоционалды интеллект.

Акиможанова Ж.Б.¹, Ниетбаева Г.Б. *¹

¹ *Казахский национальный педагогический университет имени Абая*

*e-mail: mika-argin@mail.ru

Влияние семейных конфликтов на личностное развитие подростка: конструктивные и деструктивные модели

Аннотация

Статья посвящена анализу внутрисемейных конфликтов как значимого фактора личностного развития подростков. В теоретической части обоснована двойственная природа семейных конфликтов, способных выступать как источником психологической дезадаптации, так и ресурсом развития в зависимости от характера конфликтного взаимодействия. На основе положений теории привязанности, социального научения и культурно-исторического подхода выделены деструктивные и конструктивные модели семейных конфликтов и раскрыты механизмы их влияния на эмоционально-личностную сферу подростка. Эмпирическое исследование проведено на выборке из 120 подростков в возрасте 13–16 лет. Используются методики диагностики стиля семейного воспитания (Э.Г. Эйдемиллер, В.В. Юстицкис), шкала семейных конфликтов, опросники самооценки, личностной тревожности и эмоционального интеллекта. Статистическая обработка данных включала описательную статистику, t-критерий Стьюдента и корреляционный анализ. Результаты исследования показали, что деструктивные семейные конфликты статистически значимо связаны с повышенным уровнем тревожности, сниженной самооценкой и эмоциональной нестабильностью подростков. В то же время конструктивные конфликты ассоциированы с более высоким уровнем эмоционального интеллекта, социальной адаптации и автономности. Установлено, что родительская компетентность и эмоциональный климат семьи выполняют медиаторную функцию, определяя вектор влияния конфликта на личностное развитие подростка. Полученные данные подтверждают развивающий потенциал конструктивных семейных конфликтов и подчеркивают необходимость психолого-педагогической поддержки семей в подростковый период.

Ключевые слова: подростковый возраст, внутрисемейные конфликты, личностное развитие, деструктивные и конструктивные модели, эмоциональный интеллект.

Akimzhanova Zh.B.¹, Nietbayeva G.B. *¹

¹ *Abai Kazakh National Pedagogical University*

*e-mail: mika-argin@mail.ru

The influence of family conflicts on adolescent personality development: constructive and destructive models

Abstract

The article is devoted to the analysis of family conflicts as a significant factor in adolescent personality development. The theoretical section substantiates the dual nature of intrafamily conflicts, which can act both as a source of psychological maladjustment and as a developmental resource, depending on the nature of conflict interaction. Based on the principles of attachment theory, social learning theory, and the cultural-historical approach, constructive and destructive models of family conflicts are identified, and the mechanisms of their influence on the emotional and personal sphere of adolescents are revealed. The empirical study was conducted on a sample of 120 adolescents aged 13–16. The research methods included diagnostic techniques for parenting styles (E. G. Eidemiller, V. V. Yustitsky), the Family Conflict Scale, and questionnaires measuring self-esteem, trait anxiety, and emotional intelligence. Statistical data processing involved descriptive statistics, Student's *t*-test, and correlation analysis. The results of the study demonstrated that destructive family conflicts are statistically significantly associated with increased levels of anxiety, reduced self-esteem, and emotional instability in adolescents. At the same time, constructive conflicts are related to higher levels of emotional intelligence, social adaptation, and autonomy. It was found that parental competence and the emotional climate of the family perform a mediating function, determining the direction of the impact of conflict on adolescent personality development. The findings confirm the developmental potential of constructive family conflicts and highlight the need for psychological support for families during adolescence.

Keywords: adolescence, family conflicts, personality development, destructive and constructive models, emotional intelligence

Кіріспе. Жасөспірім-бұл терең физиологиялық, психологиялық және әлеуметтік өзгерістермен сипатталатын тұлғаның қалыптасуының маңызды кезеңі. Бұл кезеңде отбасы орталық қолдау жүйесі болып қала отырып, сөзсіз ескілерді қайта қарау және өзара әрекеттесудің жаңа ережелерін әзірлеу алаңына айналады. Автономия, шекара, құндылықтар және тұрмыстық міндеттер мәселелерімен байланысты жасөспірімдер мен ата-аналар арасындағы қақтығыстар статистикалық және даму нормасы болып табылады [1]. Алайда олардың қалыптасып келе жатқан тұлғаға әсері екіұшты. Қақтығыстардың тек деструктивті әлеуетіне баса назар аударатын дәстүрлі көзқарас неғұрлым сараланған тәсілге жол береді. Қазіргі зерттеулер қақтығыс мазасыздық пен ауытқуларға әкелетін жарақат факторы ретінде де, жеке тұлғаның, эмоционалды интеллект пен әлеуметтік құзыреттіліктің қалыптасуына ықпал ететін дамудың күшті катализаторы ретінде де әрекет етуі мүмкін екенін көрсетеді [2]. Осылайша, негізгі мәселе қақтығыстардың болуы емес, олардың сапасы, құрылымы және шешу жолдары. Бұл мақаланың мақсаты - отбасылық қақтығыстардың деструктивті және конструктивті модельдеріне салыстырмалы талдау жүргізу, олардың жасөспірімнің жеке басына әсер ету механизмдерін ашу және ата-аналар үшін практикалық нұсқауларды тұжырымдау. ХХІ ғасырдың басында отбасы институты айтарлықтай эволюциялық өзгерістерді бастан өткерді. Ол дәстүрлі патриархалдық модельден бастап, балаға бағдарланған заманауи үлгіге дейінгі даму кезеңдерінен өтіп, қазіргі уақытта постмодерндік сипаттағы, соның ішінде толық емес, некесіз және баламалы көптүрлі отбасы-некелік формаларға бет бұрды. Бұл үдерістер ерлер мен әйелдердің отбасылық құндылықтарға, отбасының құрылымы мен функцияларына қатысты көзқарастарының түбегейлі өзгеруімен қатар жүріп отыр. Нәтижесінде заманауи отбасының моральдық негіздері мен тәрбиелік әлеуеті трансформацияға ұшырап, белгілі бір деңгейде дағдарыстық сипат алуда. Отбасылық қатынастардағы мұндай өзгерістер, әсіресе, жасөспірім тұлғасының қалыптасуына елеулі ықпал етеді. Осыған байланысты ғылыми әдебиеттерде отбасы ішіндегі қақтығыстардың жасөспірімдердің психологиялық, эмоционалды және әлеуметтік дамуына әсері кеңінен зерттелген. Дж. Боулбидің «Байланыс және жоғалту» еңбектер сериясында ұсынылған байланыс теориясы отбасылық қақтығыстардың балалар мен жасөспірімдердің эмоционалды

дамуына тигізетін әсерін түсіндіруге мүмкіндік береді (Bowlby, 1980). Автор отбасындағы тұрақсыз қарым-қатынастардың қауіпсіз байланыс қалыптасуына кедергі келтіретінін атап көрсетеді. Диана Баумринд өз зерттеулерінде ата-аналық тәрбие стильдерінің жасөспірімдердің мінез-құлқы мен әлеуметтік бейімделуіне ықпалын талдай отырып, отбасындағы қақтығысты және авторитарлық стильдердің девиантты мінез-құлықтың қалыптасуына алғышарт болатынын дәлелдейді (Baumrind, 1991). Э. Эриксонның «Тұлғалық сәйкестік: жастық шақ және дағдарыс» атты еңбегінде жасөспірім кезеңі тұлғалық сәйкестіктің қалыптасуындағы шешуші кезең ретінде қарастырылады. Ғалым отбасылық қақтығыстардың бұл үдерісті күрделендіріп, жасөспірімнің ішкі дағдарысын күшейтетінін көрсетеді (Erikson, 1968). К. Л. Ламмерс пен М. Стамстың еңбектерінде отбасылық қақтығыстардың жасөспірімдердің психологиялық дамуына кешенді әсері талданып, эмоциялық тұрақсыздық, агрессия және әлеуметтік дезадаптация сияқты салдарлар анықталған (Lammers & Stams, 2008). Рут Л. С. Б. Тайденс жүргізген шолу зерттеулерінде отбасындағы тұрақты қақтығыстардың жасөспірімдердің мінез-құлқына, өзін-өзі бағалауына және әлеуметтік қарым-қатынастарына ұзақ мерзімді теріс әсер ететіні көрсетіледі (Tiedens, 2000). Жалпы алғанда, ғылыми зерттеулер отбасылық қақтығыстардың жасөспірім тұлғасы мен мінез-құлқының қалыптасуында маңызды фактор екенін дәлелдейді. Жасөспірімдік кезеңнің психологиялық тұрғыдан сезімтал болуына байланысты, дәл осы уақытта туындайтын отбасыишілік шиеленістер жасөспірімдердің эмоционалдық тұрақтылығына, өзіндік бағасына және әлеуметтік мінез-құлқына елеулі қауіп төндіреді.

Хасанованың (2021) зерттеуінде отбасылық қақтығыстардың жасөспірім дамуына әсері арнайы талданып, қақтығысқа толы отбасылық ортада тәрбиеленген жасөспірімдерде эмоционалдық тұрақсыздық, мазасыздық, депрессиялық күй және өзін-өзі бағалаудың төмендеуі жиі кездесетіні анықталған. Мұндай жағдайлар олардың өз-өзімен үйлесім табуын және өзгелермен сенімді қарым-қатынас орнатуын қиындатады.

Сонымен қатар, отбасында зорлық-зомбылық пен агрессия басым болған жағдайда, жасөспірімдер бұл мінез-құлық үлгілерін интериоризациялап, болашақ әлеуметтік қатынастарында агрессивті әрекеттер көрсетуі мүмкін. Агрессияның отбасында қалыпты құбылыс ретінде қабылдануы жасөспірімдердің оны әлеуметтік тұрғыдан рұқсат етілген мінез-құлық деп бағалауына әкеледі.

Жасөспірім кезіндегі отбасылық қақтығыстардың табиғатын түсіну бірнеше іргелі психологиялық теорияларға негізделген. Әлеуметтік оқыту (А.Бандура) жасөспірімдердің бақылау және күшейту арқылы мінез-құлық үлгілерін қалай меңгеретінін түсіндіреді. Қақтығыс олар үшін қарым-қатынастың «тірі сабағына» айналады: олар ауызша агрессия мен манипуляцияны (деструктивті модель) немесе дәлелдеуді, эмпатияны және пойскаға келуді (сындарлы модель) үйренеді [4].

Жақын даму аймағының тұжырымдамасы (Л. С. Выготский) конструктивті қақтығысты «білімді басқамен» (ата-анамен) ынтымақтастық кеңістігі ретінде қарастыруды ұсынады. Нормаларға, құндылықтарға немесе проблемаларды шешуге қатысты дау-дамайда жасөспірім басқа көзқараспен бетпе-бет келіп, эгоцентризмді жеңеді, сыни ойлауды дамытады және дауларды шешудің мәдени делдалдық тәсілдерін игереді, бұл дамудың мәнін құрайды [5]. Бұл теориялар қақтығыс жағдайын дамытудың екі түрлі жолын ажыратуға негіз болады.

Деструктивті қақтығыстар дау-дамай тақырыбымен емес, деформацияланған, уытты процестілікпен сипатталады. Созылмалы және шиеленісу: қақтығыстар шешілмейді, бірақ тұрақты шиеленіс атмосферасын құра отырып, кішігірім себептермен" қатып қалады " немесе үнемі жыпылықтайды. Деструктивті байланыс: айыптаулар басым ("сіз әрқашан тамақтандыңыз", " сіз ешқашан тамақтанбадыңыз"), жалпылау, қорлау, айқайлау. Мәселелерді шешу тілі емес, араздық тілі белсенді қолданылады.

Триангуляция: үшінші тұлғаларды (басқа ата-ана, әже, аға-әпке) коалиция құру үшін қақтығысқа тарту, бұл отбасылық жүйені одан әрі тұрақсыздандырады.

Зорлық-зомбылық: эмоционалды (бопсалау, елемеу), ауызша (қорлау) немесе физикалық зорлық-зомбылықты көрсету.

Жасөспірімнің жеке басына салдары:

Эмоционалды сала: жоғары мазасыздықты, депрессиялық белгілерді, өзін-өзі бағалаудың төмендігін, кінә немесе ұят сезімін қалыптастыру.

Когнитивтік сала: шоғырланудың бұзылуы, оқу үлгерімінің төмендеуі, «проблемалық» немесе «сүймейтін» деп бұрмаланған өзін-өзі бейнелеу.

Мінез-құлық саласы: наразылық немесе төзгісіз жағдайдан кету нысаны ретінде девиантты мінез-құлықты (агрессия, үйден қашу, беттік-белсенді заттарды пайдалану) дамыту қаупі; құрдастарымен сенімді қарым-қатынас орнатудағы қиындықтар.

Ұзақ мерзімді әсерлер: болашақ романтикалық және некелік қатынастарда қайталанатын деструктивті қарым-қатынас үлгілерін бекіту.

Қақтығыстардың конструктивті модельдері: сипаттамалары және даму әлеуеті

Сындарлы қақтығыс - бұл айырмашылықтарды анықтауға және барлық тараптар үшін қолайлы шешім табуға бағытталған позициялардың басқарылатын қақтығысы.

Жеке тұлғаға емес, мәселеге назар аудару: талқылау жеке тұлғаға ауысудың орнына («сіз жауапсызсыз және бізге мән бермейсіз») белгілі бір жағдайға негізделген («сіз уәде етілгеннен кейін қайтып келдіңіз деп алаңдаймын»).

Ашықтық пен құрмет: әркімнің сезімдері мен пікірлерін білдіру үшін кеңістік жасалады. Ата-аналар жасөспірімнің көзқарасын құрметтеуді модельдейді, тіпті онымен келіспесе де. Эмоционалды реттеу: қатысушылар өздерінің және басқалардың эмоцияларын тани алады, «салқындату» үшін кідіртеді, айқайлаудан аулақ болады. Шешім іздеуге бағдарлану: мақсат-жеңіс емес, тараптардың негізгі қажеттіліктерін ескеретін ромаға келу немесе келісімді табу. Жасөспірімнің жеке басының даму әлеуеті: Қарым-қатынас дағдыларын дамыту: жасөспірім өз ұстанымын нақты тұжырымдауды, дауласуды, тыңдауды және келіссөздер жүргізуді үйренеді. Эмоционалды интеллекттің қалыптасуы: өзін-өзі көрсету, эмоцияларды әлеуметтік қолайлы тәсілдермен анықтау және білдіру қабілеті артады, эмпатия дамиды. Моральдық пайымдауларды қалыптастыру: әділеттілік, міндеттер мен құқықтар туралы дау-дамайда моральдық сананың жоғары сатыларына өту үшін қажетті когнитивті қақтығыс орын алады (Л.Колбергтің айтуы бойынша) Тұлғаның кристалдануы: өз көзқарастарын қауіпсіз жағдайда қорғай отырып, жасөспірім өзінің «Менінің» шекараларын тексереді, құндылықтарды анықтайды және автономияны бекітеді.

Сүйіспеншілікті нығайту: сәтті жеңілген қақтығыс қарым-қатынастың келіспеушіліктерге төтеп бере алатындығын көрсету арқылы сенім мен құрметті күшейтеді. Әсер ету векторының бағытталуын айқындайтын факторлар. Отбасылық қақтығыстардың жасөспірім тұлғасына деструктивті немесе конструктивті ықпал етуі бірқатар өзара байланысты шарттардың жиынтығымен анықталады. Бұл шарттар қақтығыстың мазмұнына ғана емес, оны шешу тәсілдеріне де тәуелді.

Бірінші маңызды фактор – ата-аналық құзыреттілік деңгейі мен тәрбие стилі. Ғылыми деректерге сәйкес, талап пен қолдаудың үйлесіміне негізделген авторитетті тәрбие стилі қақтығыстардың конструктивті сипат алуына қолайлы психологиялық орта қалыптастырады. Ал авторитарлық немесе шектен тыс еркін (попустительдік) тәрбие стильдері керісінше, деструктивті мінез-құлық сценарийлерінің күшеюіне ықпал етеді.

Екінші фактор – отбасындағы эмоционалдық ахуал және ерлі-зайыптылар арасындағы қарым-қатынастың сапасы. Жасөспірім тікелей куә болатын ата-аналар арасындағы қақтығыстар оның психологиялық саулығына, мінез-құлық үлгілерінің қалыптасуына тікелей әсер етеді. Жалпы отбасындағы қауіпсіз, қолдаушы эмоционалдық атмосфера жасөспірімді күйзелістен қорғайтын буферлік фактор қызметін атқарады.

Үшінші фактор – жасөспірімдік кезеңнің даму сатысы мен жеке-психологиялық ерекшеліктері. Ерте жасөспірімдік кезеңде (12–14 жас) қақтығыстар көбіне тұрмыстық

мәселелерге байланысты болып, эмоциялық сипатта өтеді. Ал кеш жасөспірімдік кезеңде (15–17 жас) қақтығыстар құндылықтар, өмірлік жоспарлар мен дербестік мәселелеріне ауысып, диалог жүргізудің күрделі дағдыларын талап етеді.

Төртінші фактор – сыртқы ресурстар мен әлеуметтік қолдаудың болуы. Мектеп ұжымы, психолог мамандар, сондай-ақ сенімді қарым-қатынас орнатылған басқа ересектердің (туыстар, жаттықтырушылар, тәлімгерлер) қолдауы деструктивті отбасылық қақтығыстардың теріс әсерін айтарлықтай төмендете алады. Қақтығысты қауіп факторы емес, тұлғалық дамудың ресурсы ретінде қарастыру саналы және жүйелі әрекеттерді талап етеді. Бұл үдерісте негізгі жауапкершілік отбасылық жүйедегі неғұрлым жетілген субъектілер – ата-аналарға жүктеледі.

Ата-аналарға арналған ұсыныстар: Отбасылық қақтығыстарға деген көзқарасты қайта қарастыру маңызды. Қақтығысты сәтсіздіктің белгісі ретінде емес, есейіп келе жатқан баланы тереңірек түсінуге және оған маңызды өмірлік дағдыларды үйретуге мүмкіндік беретін даму алаңы ретінде қабылдау қажет. Ата-аналардың өз эмоцияларын реттеу қабілетін дамыту ерекше мәнге ие. Эмоциялық өзін-өзі бақылау дағдылары (үзіліс жасау, тыныс алу жаттығулары), сондай-ақ дауыс ырғағы мен дене қалпы сияқты вербалды емес коммуникация элементтері қақтығыстың өршуін болдырмауға көмектеседі.

Қарым-қатынаста «Мен-хабарламаларын» қолдану тиімді болып табылады. Өз сезімі мен қажеттілігін айыптау формасынсыз, «мен алаңдаймын», «мен үшін маңызды» деген құрылымда жеткізу жасөспірімнің қорғаныш реакциясын төмендетеді. Белсенді тыңдау мен эмоцияларды мойындау – конструктивті диалогтың маңызды шарты. Ата-ана жасөспірімнің көзқарасын түсінуге ұмтылып, оның сезімдерінің заңдылығын мойындауы тиіс, тіпті пікірмен келіспеген жағдайда да. Талқылаудың соңғы кезеңінде назарды өткен қателіктерге емес, болашақ шешімдерге аудару қажет. «Бұл жағдайды қалай шешуге болады?», «Барлығымызға қолайлы жол қандай?» деген сұрақтар ортақ келісімге келуге мүмкіндік береді.

Психологиялық-ағартушылық жұмыстарды жүйелі түрде ұйымдастыру – отбасылық қақтығыстардың алдын алудың маңызды бағыты. Ата-аналар мен жасөспірімдерге арналған тренингтерде қарым-қатынас мәдениеті мен эмоциялық интеллектіні дамытуға басымдық берілуі тиіс. Отбасылық кеңес беру барысында жасөспірімді «мәселенің тасымалдаушысы» ретінде емес, тұтас отбасылық жүйенің бір бөлігі ретінде қарастыру қажет. Мұндай тәсіл деструктивті өзара әрекет үлгілерін анықтауға және оларды өзгертуге мүмкіндік береді. Ерте профилактика мақсатында ата-аналарды жасөспірімдік кезеңнің жас ерекшелік нормалары мен дағдарыстық сипаты туралы ақпараттандыру олардың мазасыздығын азайтып, шынайы әрі реалистік күтулер қалыптастыруға көмектеседі.

Материалдар мен әдістер. Зерттеудің мақсаты – деструктивті және конструктивті отбасылық қақтығыстардың жасөспірімдердің тұлғалық дамуына тигізетін әсерінің ерекшеліктерін эмпирикалық тұрғыда айқындау.

Зерттеу болжамы: Деструктивті отбасылық қақтығыстар басым болатын ортада тәрбиеленетін жасөспірімдер жоғары деңгейдегі үрейленушілікпен, төмен өзіндік бағалаумен және әлеуметтік бейімделудің төмен деңгейімен сипатталады. Отбасындағы қақтығыстың конструктивті үлгілері жасөспірімдердің эмоционалдық интеллектінің, автономдылығының және коммуникативтік құзыреттілігінің дамуымен оң байланыста болады. Ата-аналық құзыреттілік пен отбасының эмоционалдық климаты қақтығыстың жасөспірімдердің тұлғалық сипаттамаларына әсерін медиатор ретінде анықтайды.

Зерттеу міндеттері: Жасөспірімдер отбасыларында басым болатын отбасылық қақтығыс түрлерін анықтау; Қақтығыс үлгісіне байланысты жасөспірімдердің эмоциялық және тұлғалық саласының ерекшеліктерін зерттеу; Жасөспірімдер топтары арасындағы статистикалық тұрғыда мәнді айырмашылықтарды белгілеу; Отбасылық өзара әрекеттесу параметрлері мен тұлғалық көрсеткіштер арасындағы корреляциялық байланыстарды анықтау.

Зерттеуге 13–16 жас аралығындағы 120 жасөспірім (орташа жас мәні $M = 14,5$) қатысты, оның ішінде 58 ұл бала және 62 қыз бала бар. Барлық респонденттер толық отбасында тәрбиеленеді. Зерттеуге қатысу ерікті түрде ұйымдастырылып, анонимдік қағидаттары мен психологиялық зерттеудің этикалық нормалары сақталды.

Қойылған міндеттерді шешу үшін психодиагностикалық әдістемелер кешені қолданылды:

1. «Отбасылық тәрбиелеу стилі» сауалнамасы (АСВ) (Э.Г. Эйдемиллер, В.В. Юстицкис) – отбасылық қатынастардың сипатын және қақтығыстық өзара әрекеттесуді бағалау үшін.

2. Отбасылық қақтығыстар шкаласы (Conflict Behavior Questionnaire, CBQ әдістемесінің бейімделуі) – қақтығыстардың жиілігі мен түрін (конструктивті / деструктивті) анықтау үшін.

3. Өзін-өзі бағалау диагностикасы әдістемесі (Дембо – Рубинштейн, А.М. Прихожанның модификациясы).

4. Жекелік үрейленушілік шкаласы (Ч.Д. Спилбергер – Ю.Л. Ханин).

5. Эмоционалдық интеллект сауалнамасы (Н. Холл) – эмоционалдық саналықты, өзін-өзі реттеуді және эмпатия деңгейін бағалау үшін.

Статистикалық өңдеу әдістері: сипаттамалық статистика; Студенттің t -критерийі; Пирсон корреляциялық талдауы ($p \leq 0,05$). Деректерді өңдеу SPSS Statistics бағдарламалық пакеті көмегімен жүзеге асырылды.

Нәтижелер мен талқылау. «Отбасылық қақтығыстар шкаласының (Conflict Behavior Questionnaire, CBQ) мәліметтері негізінде таңдама екі топқа бөлінді: 1-топ – деструктивті қақтығыстар басым отбасында тәрбиеленетін жасөспірімдер ($n = 57$); 2-топ – қақтығысы негізінен конструктивті сипаттағы отбасыларда тәрбиеленетін жасөспірімдер ($n = 63$). Нәтижелерді талдау көрсеткендей, деструктивті қақтығыстар басым топтағы жасөспірімдер мынадай көрсеткіштерге ие:

- жеке үрейленушіліктің жоғары деңгейі ($M = 47,3$);
- төмен және тұрақсыз өзіндік бағалау;
- эмоционалдық өзін-өзі реттеу қиындықтарының айқын байқалуы.

Конструктивті қақтығыстары бар отбасылар тобы үшін келесі сипаттамалар тән:

- үрейленушіліктің орташа деңгейі ($M = 32,6$);
- адекватты өзіндік бағалау;
- эмоционалдық интеллект деңгейінің жоғары болуы ($p \leq 0,01$).

Топтар арасындағы айырмашылықтар барлық негізгі шкалалар бойынша статистикалық тұрғыдан мәнді ($t = 2,87-4,12$) екені анықталды.

Корреляциялық талдау келесі заңдылықтарды анықтады: деструктивті отбасылық қақтығыстар үрейленушілікпен оң корреляцияда ($r = 0,56$) және өзіндік бағалаумен теріс корреляцияда ($r = -0,48$); конструктивті қақтығыстар эмоционалдық интеллектпен ($r = 0,61$) және жасөспірімдердің автономдылығымен ($r = 0,52$) оң байланысты; ата-аналық құзыреттілік деструктивті қақтығыстар деңгейімен айқын теріс байланыста ($r = -0,59$).

Алынған мәліметтер отбасының эмоционалдық климаты медиаторлық рөл атқаратынын растайды. Эмпириялық зерттеу нәтижелері жасөспірімдік кезеңдегі отбасылық қақтығыстардың екіжақты табиғаты жөніндегі теориялық ұстанымдарды растайды. Қақтығыстың өзі тәуекел факторы болып табылмайды, алайда оның деструктивті формасы эмоционалдық дезадаптацияға және тұлғалық дамудың бұрмалануына әкеледі.

Сонымен қатар, конструктивті қақтығыстар дамытушы функция атқарып, эмоционалдық интеллекттің, автономияның және жетілген коммуникативтік стратегиялардың қалыптасуына ықпал етеді. Алынған нәтижелер Е.А. Савина, Э.Г. Эйдемиллер еңбектерімен және Л.С. Выготскийдің мәдени-тарихи тұжырымдамасымен үйлеседі.

1. Отбасылық қақтығыс түрі жасөспірім тұлғасының дамуына ықпал ететін маңызды фактор болып табылады.
2. Деструктивті қақтығыстар үрейленушіліктің жоғарылауымен, өзіндік бағалаудың төмендеуімен және эмоционалдық тұрақсыздықпен байланысты.
3. Конструктивті қақтығысты өзара әрекеттесу үлгілері эмоционалдық интеллект пен әлеуметтік құзыреттіліктің дамуына ықпал етеді.
4. Ата-аналық құзыреттілік пен отбасының эмоционалдық климаты қақтығыстың әсер ету векторын айқындайды – деструктивті немесе дамытушы.

Кесте 1 - Отбасылық қақтығыс түріне байланысты жасөспірімдердің тұлғалық сипаттамаларының салыстырмалы көрсеткіштері

Көрсеткіштер	Деструктивті қақтығыстар (n=57)	Конструктивті қақтығыстар (n=63)	t	p
Жекелік үрейленушілік	47,3 ± 6,2	32,6 ± 5,8	4,12	≤ 0,01
Өзін-өзі бағалау	41,8 ± 7,1	58,4 ± 6,5	3,87	≤ 0,01
Эмоционалдық интеллект	38,9 ± 5,6	56,7 ± 6,1	4,05	≤ 0,01
Әлеуметтік бейімделу	43,2 ± 6,4	60,1 ± 5,9	3,94	≤ 0,01

Ескерту: көрсетілген мәндер – орташа көрсеткіш және стандарттық ауытқу ($M \pm SD$).

Кесте 2. Отбасылық қақтығыс түрі мен жасөспірімдердің тұлғалық сипаттамалары арасындағы корреляциялық байланыстар

Айнымалылар	r	p
Деструктивті қақтығыстар – үрейленушілік	0,56	≤ 0,01
Деструктивті қақтығыстар – өзіндік бағалау	-0,48	≤ 0,01
Конструктивті қақтығыстар – эмоционалдық интеллект	0,61	≤ 0,01
Конструктивті қақтығыстар – автономдылық	0,52	≤ 0,01
Ата-аналық құзыреттілік – деструктивті қақтығыстар	-0,59	≤ 0,01

Кесте 1-де ұсынылған мәліметтер жасөспірімдердің тұлғалық сипаттамаларындағы айырмашылықтардың отбасылық қақтығыс түріне тәуелді екенін көрсетеді. Деструктивті қақтығыс жағдайында тәрбиеленетін жасөспірімдерде үрейленушілік деңгейі жоғары және өзіндік бағалау төмен, ал конструктивті қақтығыстар эмоционалдық интеллект пен әлеуметтік бейімделудің жоғары деңгейімен байланысты ($p \leq 0,01$). Корреляциялық талдау (кесте 2) отбасындағы қақтығысты өзара әрекеттесу сипаты жасөспірім тұлғасының дамуына әсер ететін маңызды фактор екенін, ал ата-аналық құзыреттіліктің қорғаныштық функция атқаратынын дәлелдейді.

Қорытынды. Осылайша, жасөспірімдік кезеңдегі отбасылық қақтығыстар ықпал ету векторы тұрғысынан бірімәнді емес күрделі психологиялық құбылыс болып табылады. Олардың тұлғалық даму факторы ретіндегі рөлі ата-ана мен жасөспірім арасындағы өзара әрекеттесу сапасына толықтай тәуелді. Бақылау, агрессия және құрметсіздікке негізделген деструктивті үлгілер қалыптасып келе жатқан тұлғаға зиян келтіріп, кейінгі психологиялық қиындықтардың алғышарттарын жасайды. Ал диалогқа, автономияны құрметтеуге және бірлескен шешім қабылдауға негізделген конструктивті үлгілер қақтығысты табиғи түрде дамытушы ортаға айналдырады. Осындай өзара әрекеттесуде жасөспірім тек өз шекарасын қорғап қана қоймай, ересек өмірге қажетті негізгі құзыреттерді меңгереді: келіссөз жүргізу, эмоцияларды басқару, сыни ойлау және тұрақты қарым-қатынас құру. Сондықтан ересек буынның міндеті – қақтығысты болдырмау емес, оны өркениетті түрде жүргізе білу, отбасылық қиындықтарды тұлғалық өсуге мүмкіндік беретін ресурсқа айналдыру.